

УДК 351.72

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.095

Разумейко Н. С.,

кандидат педагогічних наук, доцент,

начальник кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ORCID: 0000-0003-0801-3490;

Ткаченко О. Г.,

кандидат юридичних наук,

заступник начальника кафедри тактико-спеціальної підготовки,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ORCID: 0000-0002-5640-0906;

Дем'яненко Ю. О.,

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник

відділу наукової роботи та міжнародного співробітництва,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ORCID: 0000-0001-5237-9559

ВІКОВІ ТА СТАТЕВІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ АГРЕСІЇ В ПОВЕДІНЦІ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена проблемі підліткової агресії, аналізу індивідуально-вікових особливостей її вияву в повсякденному житті. Розкрито сутність, причини та наслідки агресії серед підлітків.

Звернено увагу на різноманітність факторів, що сприяє розвитку агресії в підлітків – суспільство, референтне оточення, недоліки виховання, трансляція агресії засобами масової інформації тощо.

Автори зазначили, що існує неоднаковий вияв агресивності підлітків на різних стадіях цього віку: відбувається зрушення від домінування на ранніх етапах розвитку підлітка фізичної агресії до вербальної агресії на пізніх етапах.

Отримана та проаналізована в статті інформація дозволяє сконцентрувати увагу на характері емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфер особистості дитини підліткового віку з огляду на особливості впливу на неї соціальної ситуації розвитку для розуміння причин підвищеної підліткової агресивності.

Ключові слова: агресія, підлітковий вік, агресивна поведінка, жорстокість, конфлікт, моральні норми.

Постановка проблеми. Вияв агресії в колективі дітей є проблемою, яка все більше хвилює суспільство. Психічна та соціальна напруженість відбивається на всіх сферах життя. Складна соціальна ситуація змушує батьків більше часу витратити для заробітку грошей, відповідно, все менше часу вони приділяють своїм дітям. Крім того, часто в сім'ї продукуються або викрив-

лені моральні норми, або взагалі відсутні бесіди з дітьми про загальні моральні цінності. У школі, передусім, роблять акцент на здобутті певних знань, у той час як моральному розвитку дитини приділяється недостатня увага.

Підлітковий вік є тим періодом становлення особистості, коли виникає жагуче бажання «дорослості», однак ресурсів для неї не вистачає, підліток емоційно ще залишається дитиною. Тому вияви агресії є скоріше пошуком форм адаптації до навколишнього середовища.

Тому проблема агресії серед дітей залишається актуальною для України, незважаючи на те, що на законодавчому рівні будь-які вияви насильства несуть за собою юридичну відповідальність.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми агресії були присвячені роботи зарубіжних психологів: А. Бандура, Р. Берона, А. Брауна, К. Бютнера, А. Мічерліха, М. Пападопулу, Д. Річардсона, Р. Соонетс, З. Фрейда, З. Хола, В. Холичера, Д. Майерса та вітчизняних: Г. М. Андреева, Л. Гокіна, Ю. О. Дроздов, Н. Д. Левітов, С. О. Завражин, Н. А. Скок, А. К. Осинський, І. О. Фурманов.

Постановка завдання полягає в дослідженні вікових та індивідуальних особливостей виявів насильства в поведінці підлітків.

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік – найважчий і найскладніший з усіх періодів розвитку дитини. Його називають перехідним, тому що протягом цього періоду відбувається своєрідний перехід від дитинства до дорослості, від нестиглості до зрілості, що пронизує всі сторони розвитку підлітка: анатомо-фізіологічну будову, емоційну та інтелектуальні сфери, моральне становлення. Як правило, в цьому віці в підлітків виникають проблеми з дорослими, відбувається тимчасове психологічне віддалення від сім'ї і школи [3, с. 25].

У цьому віці частішають вияви девіантної поведінки, що мають соціально-економічну, психолого-педагогічну та медико-біологічну природу. Для значної частини підлітків характерні навчальна та соціальна дезадаптація, криміналізація, проблеми з проведенням вільного часу. На них негативний вплив має дисгармонійний стиль виховних і внутрішньосімейних стосунків, вияви маломотивованої сімейної жорстокості і насильства [5, с. 45].

Підлітковий період онтогенезу – це перехід від дитинства до дорослості, що гостро протікає та в якому переплітаються суперечливі тенденції розвитку. З одного боку, для цього складного етапу показові негативні вияви дитини, такі як: дисгармонійність у формуванні особистості, згортання раніше установленної системи інтересів, протестувальний характер поведінки з дорослими. З іншого – підлітковий вік відрізняється і безліччю позитивних факторів – зростає самостійність дитини, різноманітнішими і змістовнішими стають її стосунки з іншими дітьми і дорослими, помітно розширюється та якісно змінюється сфера її діяльності, розвивається відповідальне ставлення до себе, інших людей тощо [6, с. 60].

У педагогічній літературі цей вік традиційно позначається термінами «важкий», «критичний», «конфліктний» і т. ін. До того ж ще побутує думка, що причини цієї кризи у фізіологічних змінах підлітків. Звідси найчастіше дається вузьке визначення підліткового віку як пубертатного періоду, де головну роль відіграє статеве дозрівання. Однак у фундаментальних працях психологів (Л. І. Божович, Д. І. Фельдштейн) показано, що статеве дозрівання, як і інші зміни, пов'язані з розвитком організму, безсумнівно, впливають на психічний розвиток дитини, але, по-перше, цей вплив опосередкований ставленням підлітка до навколишнього світу, порівнянням себе з однолітками і дорослими; по-друге, не лише біологічні особливості визначальні в розвитку молодшої людини як особистості, а її вихід на якісно нову соціальну позицію, в якій реально формується її свідоме ставлення до себе як члена суспільства. При цьому тривожні моменти в поведінці частини підлітків, зокрема агресивність, жорстокість, підвищена тривожність, набирають стійкого характеру у процесі стихійно-групового спілкування, що складається в різних компаніях. Але це спілкування, ця система стосунків, у тому числі й побудованих на ґрунті жорстоких законів асоціальних підліткових груп, є наслідком не якоїсь генетичної схильності, споконвічної агресивності та ін., а виступає здебільшого лише як ситуація заміщення при неприйнятті підлітка у світ соціально значущих стосунків дорослих, як ситуація спільного переживання їхньої незрозумілості [7, с. 225].

Характерно, що потреба в стихійно-груповому спілкуванні відзначається лише в 14,5 % підлітків, у той час як реальна наявність цієї форми зафіксована в 56 % 11–15-річних. Це пов'язано з тим, що коли потреба підлітка в інтимно-особистому спілкуванні в основному задовольняється, то його потреба в соціально зорієнтованій формі в 38,5 % випадків залишається незадоволеною, зумовлюючи перевагу стихійно-груповому спілкуванню.

На жаль, сформована нині в суспільстві система виховання дітей, прийняті до них вимоги, ставлення дорослих до молодих людей не враховують особливостей їхнього особистісного становлення, призводячи до конфлікту з підлітками, в яких розвивається потреба в самостійності, самореалізації, позбавленні від опіки [8, с. 28].

Підліток жадає не просто уваги, але розуміння, довіри дорослих. Він прагне відігравати визначену соціальну роль не тільки серед однолітків, а й серед старших. У дорослому ж співтоваристві утвердилася позиція, яка заважає розвитку соціальної активності підлітка – він дитина і повинен слухатися. В результаті між дорослими і підлітками зростає психологічний бар'єр, прагнучи перебороти який, багато підлітків вдаються і до агресивних форм поведінки [9, с. 12].

Вважаємо за необхідне детальніше зупинитися на природі підліткової агресивності, оскільки вона є провідною передумовою насильницьких дій.

Найбільш повну картину сутності агресивної поведінки підлітка дає аналіз її мотивації. Помітну роль у ній відіграють почуття та емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість тощо. Агресивна поведінка дітей підліткового віку, що пов'язана з цими емоціями, виражається в бійках, побоях, образах, тілесних ушкодженнях, убивствах, часом у згвалтуванні, пошкодженні або знищенні майна.

Саме така поведінка часто вважається як найбільш переконлива модель, що підтверджує тезу про генетичну природу агресивності. Поширеною є хибна думка, що агресивна, особливо недостатньо вмотивована, поведінка є прямим виявом генетичного неблагополуччя індивіда, хай навіть і не вираженого в хромосомній аномалії. Водночас питання про генезис агресивності, про

роль, що в її походженні відіграють біологічні і соціальні фактори, винятково складне [1, с. 117].

Про те, що ті чи інші вияви агресивності тісно пов'язані не з біологією, а з типами людської культури, наочно засвідчують антропологічні дослідження. Вони показують, що переживання та емоції, породжувані як зовнішніми, так і внутрішніми причинами, виражаються в людини у формі, прийнятій у тій культурі, до якої вона належить. Тобто виникнення і розвиток агресивності залежать передусім від суспільних умов, до яких відноситься як суспільний устрій, так і найближче суспільне середовище, мала група.

Нерідко агресивність у відкритій чи замаскованій формі культивується в суспільстві як знаряддя в боротьбі за успіх. Виявам агресивності сприяють недоліки виховання, здійснюваного різними інститутами соціалізації, в тому числі не лише сім'єю, школою, а й засобами масової інформації тощо.

Саме тому з'ясуванню впливу виховання в сім'ї і школі на агресивність дітей присвячено безліч досліджень. Так, А. Бандура й Р. Уолтерс, наприклад, на основі опитування і життєвих спостережень встановили, що коли матері поблажливо ставляться до агресивних дій своїх дітей і навіть схильні їм потурати, то діти стають ще агресивнішими. Водночас засвідчено, що діти, які піддаються дуже суворим покаранням, відрізняються великою агресивністю стосовно товаришів. Причому фізичні покарання за агресивну поведінку підсилюють жорстокість, агресивність дітей [1, с. 124].

На нашу думку, необхідно особливо підкреслити, що агресивний підліток – це насамперед звичайна дитина, якій властива нормальна спадковість. А риси агресивності вона набуває під впливом помилок, недоробок та недоглядів у виховній роботі.

Сучасний підліток живе в складному за своїм змістом і тенденціями світі соціалізації. Це пов'язано, по-перше, із темпом і ритмом техніко-технологічних перетворень, що ставлять нові вимоги до молодого покоління. По-друге, з насиченим потоком інформації, що створює безліч «шумів», які глибоко впливають на підлітка, в якого ще не вироблено чіткої життєвої позиції. По-третє, з екологічною та економічною кризами, які вразили наше

суспільство і викликають у дітей почуття безнадійності й роздратування (за відсутності почуття особистої відповідальності) за те, що старші покоління залишають їм таку спадщину [2, с. 110–113].

Нині в нашому суспільстві є наявний серйозний дефіцит позитивного впливу на дітей, що підрастають. До того ж якісні зміни макросередовища супроводжуються і деформацією сім'ї, яка не виконує таких найважливіших функцій, як створення для дітей психологічного комфорту, захищеності. Тут нерідко має місце жорстоке поводження з підлітками, пов'язане з різними видами покарань, у тому числі фізичними. Частина батьків примушує дітей до слухняності; інша – не цікавиться їхніми потребами; третя – переоцінює і недостатньо контролює їх.

Негативний мікроклімат, що має місце в багатьох сім'ях, як і в системі формальних і неформальних відносин зі світом дорослих, обумовлює появу відчуженості, брутальності, ворожості певної частини підлітків, прагнення робити все на зло, всупереч волі навколишніх, що створює об'єктивні передумови для появи агресивності, демонстративної непокори, руйнівних дій. Спостерігається нерозвиненість моральних уявлень, споживацька орієнтація, емоційна брутальність, агресивний спосіб самоствердження, що пов'язано, зокрема, з підвищеним навіюванням, наслідуванням.

Інтенсивний розвиток самосвідомості і критичного мислення призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє суперечності не тільки в навколишньому світі, а і всередині власного уявлення про себе, що є підставою для зміни емоційно-ціннісного ставлення до себе, проявляючись у різкому сплеску невдоволення собою та в сполученні таких полярних якостей, як, наприклад, самовпевненість і боязкість, черствість і підвищена чутливість, розв'язаність і сором'язливість [3, с. 28].

Таким чином, на першій стадії підліткового періоду онтогенезу (10–11 років) дитину характеризує досить критичне ставлення до себе. Майже 34 % хлопців і 26 % дівчат дають собі цілком негативні характеристики, відзначаючи перевагу негативних рис і форм поведінки, в тому числі брутальності, жорстокості, агресивності.

Ситуативно негативне ставлення до себе зберігається і на другій стадії підліткового віку (12–13 років), обумовлюючись значною мірою, оцінками навколишніх як дорослих, так і однолітків.

На третій стадії (14–15 років) спостерігається зіставлення підлітком своїх особистісних особливостей, форм поведінки з певними нормами, прийнятими в референтних групах [3, с. 32].

Показові дані, що свідчать про неоднаковий вияв агресивності підлітків на різних стадіях цього віку.

Розглянемо такі форми агресивності, як фізична, непряма, вербальна і негативізм.

1. Фізична агресія (напад) – використання фізичної сили проти іншої особи.

2. Непряма агресія – під цим терміном розуміють як агресію, що «обхідними» шляхами спрямована на іншу особу (плітки, злісні жарти), так і агресію, що ні на кого не спрямована – вираження люти, гучному лементі, топтанні ногами, грюканні кулаками по столу тощо. Ці вираження характеризуються неспрямованістю і невпорядкованістю. Скажімо, схильність до роздратування – це готовність до вияву запальності, різкості, брутальності при найменшому збудженні.

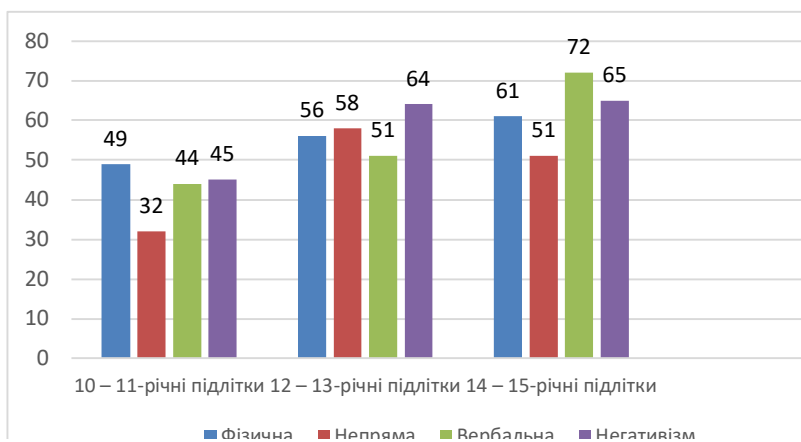
3. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (сварка, лемент, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погрози, прокляття, лайка).

4. Негативізм – опозиційна міра поведінки, зазвичай спрямована проти авторитету або керівництва; ця поведінка може виростати з пасивного опору до активної боротьби проти сталих законів і звичаїв. Негативізм може виявлятися в образі (заздрість і ненависть до навколишніх, обумовлені почуттям гіркоти, гніву на увесь світ за справжні чи мнимі страждання); підозрілості (недовіра й обережність щодо людей, засновані на переконанні, що навколишні мають намір заподіяти шкоду) [4, с. 51–53].

За даними дослідження Л.М. Семенюк, у дітей 10–11-річного віку переважає фізична агресивність і менше виражена непряма агресивність. Причому вербальна агресивність і негативізм, по суті, знаходяться на одному ступені розвитку. У підлітків 12–13 років найбільш вираженим стає негативізм (64 %),

відзначається зростання фізичної, а також вербальної агресії, тоді як непрямая агресивність, хоча і дає істотне зрушення в порівнянні з молодшим підлітковим віком, усе-таки менш виражена [8, с. 37].

Що стосується 14–15-річних підлітків, то на перший план у них виходить вербальна агресивність (72 %), що на 20 % перевищує цю форму в підлітків 12–13 років та майже на 30 % – у 10–11 років. Впродовж підліткового періоду спостерігається чітко виражена динаміка всіх форм агресивності від молодшого до старшого підліткового віку (рис.).

*Рис. Вияв різних форм агресивності в підлітків 10–15 років (у відсотках)
(складено авторами)*

З рисунка видно: якщо в 10–11-річних дітей переважають фізичні форми агресивності, то з подорослішанням у підлітків 14–15 років на перший план виходять вербальні її форми (з 44 % у 10 років, до 51 % у 12–13 років і, нарешті, 72 % у 14–15 років).

Крім того, домінуюче значення на старших стадіях підліткового віку починає набирати не фізична агресія, як у 10–11-річних дітей, а негативізм. При цьому він зростає в міру дорослішання дітей, особливо швидкими темпами (з 45 % у 10 років, до 64 % у 12–13 років і 65 % у 15 років) [8, с. 43].

Діти підліткового віку особливо залежні від мікросередовища і конкретної ситуації. А одним з визначальних елементів мікросередовища у стосунках, що складаються, і в яких формується

ся особистість, є сім'я. При цьому вирішальним є не її склад – повна, неповна, що розпалася, а моральна атмосфера, взаємини, що складаються між дорослими членами сім'ї і дітьми.

Розгляд виявів різних форм агресивної поведінки підлітків має не тільки психолого-теоретичне, а й практичне значення, дозволяючи орієнтуватися в характері емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфер особистості дитини підліткового віку, з огляду на особливості впливу соціальної ситуації її розвитку, впливу мікросередовища. І психологу-досліднику, і педагогу-практику важливо знати стан фізичної і непрямой агресії дітей, схильність їх до роздратування і негативізму, вербальної агресії, підозрливості й уразливості, що формують ворожість. Причому знати в динаміці розвитку, характерній для підліткового періоду, коли агресивність дітей та її виявів у різних формах поведінки відрізняються специфічними особливостями, типовими для 10–11, 12–13 і 14–15-річних підлітків [9, с. 13].

Висновки. Нами було розкрито сутність, причини та наслідки явища агресії серед підлітків. Агресивна поведінка завдає шкоди не лише психічному здоров'ю, але й може загрожувати життю. Агресивність несе з собою тяжкі моральні і психологічні проблеми: постійна боязнь виявитися об'єктом насильства у сфері безпосереднього соціального оточення переростає в сильний психологічний тиск, який веде до стресів, нервових зривів, зниження самооцінки, стає додатковим джерелом міжособистісних конфліктів. Вивчення філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної, юридичної літератури з проблеми дослідження дали змогу уточнити зміст поняття агресія в контексті розвитку підлітків, визначити соціокультурні чинники її детермінації, індивідуальні та вікові особливості виявів агресії в поведінці підлітків.

Список використаних джерел

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Москва: ЭКСМО-Пресс, 1999. 514 с.
2. Бовть О. Б. Комп'ютерні ігри та дитяча агресивність: випадковий взаємозв'язок чи прикра закономірність? *Педагогіка і психологія*. 2002. № 1. С. 110–116.

3. Божович Л. И. Психология формирования личности. Москва: Наука, 1997. С. 25–44.

4. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник НУ «Національна академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія «Соціологія». 2016. Т. 3, № 30.

5. Гурлева Т. С. Дівчинка-підліток: проблеми віку і профілактика важковиховуваності: метод. посібник. Київ: ІЗМН, 1999. 136 с.

6. Кордунова Н. О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. *Психогенез особистості: норма і девіація*: зб. наук. ст.: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальні проблеми ВІСНИК НТУУ «КПІ» (Луцьк, 6 лют. 2015 р.). Луцьк. 2015. Т. 1. С. 130–140.

7. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник. Київ: Віан, 1996. 352 с.

8. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. Москва: Флинта, 2003. 96 с.

9. Солдатенко Н. Г. Психология трудного подростка. Рига: Знание, 1980. 24 с.

Razumeiko N., Tkachenko O., Demianenko Yu.

AGE AND SEXUAL FEATURES OF AGGRESSION IN ADOLESCENTS' BEHAVIOR NOWADAYS

The article addresses to the problem of adolescent aggression, and the analysis of individual age characteristics of its manifestation in everyday life. The essence, causes and consequences of aggression among adolescents are also revealed.

The authors see the problem of conflict and aggression of adolescents in a society that has formed a system of raising children, the requirements for them, the attitude of adults towards adolescents that does not consider the peculiarities of their personal development, leading to conflict and aggressive behavior.

The article shows that the individual development of self-awareness and critical thinking leads to the fact that a child in adolescence finds contradictions not only in the world around him, but also within his own self-image, which is the basis for changing emotional and value attitudes towards himself, manifesting itself in a sharp surge of dissatisfaction with oneself and a combination of such polar qualities as, for example, self-confidence and timidity, callousness and hypersensitivity, detachment and shyness.

For a fuller image of the essence of aggressive behavior of adolescents, this problem is considered by the authors through the analysis of its motivation. Therefore, the role of feelings and emotions of a negative nature is considered: anger, fear, revenge, hostility, etc., because the aggressive behavior of adolescents associated with these emotions and is expressed in fights, beatings, insults, injuries,

murders, sometimes in rape, injury or destruction of property. In addition, the authors note the manifestations of aggression are facilitated by the shortcomings of education provided by various institutions of socialization, including not only the family and school, but also the media and more.

The authors note that there are different manifestations of adolescent aggression at different stages of the age: there is a shift from dominance in the early stages of adolescent development of physical aggression to verbal aggression in the later stages.

The obtained and analyzed information in the article has not only psychological-theoretical significance but also a practical one, allowing to orient in the character of emotional-volitional and value-normative personality sphere of a teenage child, given the peculiarities of the social situation influence of its development and microenvironment.

Key words: *aggression, adolescence, aggressive behavior, cruelty, conflict, moral norms.*

References

1. Bandura, A., Uolters, R. (1999), *Adolescent aggression*, ECSMO-Pressa, Moscow.

2. Bovt, O. B. (2002), Computer games and children's aggression: accidental relationship or a pattern? *Pedagogy and Psychology*, № 1.

3. Bozhovych, L. I. (1997), *Psychology of personality formation*, Nauka, Moscow.

4. Volianska, O. V. (2016), „The problem of aggressive adolescents' behavior: factors and mechanisms of socialization”, *Bulletin of National University “Yaroslav Mudryi National Academy of Ukraine”*, Series “Sociology”, Vol. 3, № 30.

5. Hurleva, T. S. (1999), *Adolescent girl: age problems and prevention of difficult upbringing: methodological manual*, IZMN, Kyiv.

6. Kordunova, N. O. (2015), „Features of manifestation of aggressive behavior in adolescence”, *Psychogenesis of personality: norm and deviation: collection of scientific articles: materials scientific-practical internet conference “Current issues: Bulletin of the National Technical University of Ukraine “Kyiv Polytechnic Institute”* (Lutsk, February 6, 2015), Lutsk, T. 1.

7. Orzhehovska, V. M. (1996), *Juvenile delinquency prevention: training manual*, Vian, Kyiv.

8. Semeniuk, L. M. (2003), *Psychological features of aggressive behavior and conditions of its correction*, Flinta, Moscow.

9. Soldatenko, N. H. (1980), *Psychology of a difficult teenager*, Znanie, Riha.